

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI

PEDAGOGIKA FAKULTETI

Boshlang‘ich ta‘lim va sport tarbiyaviy ish
yo‘nalishi 4-kurs bitiruvchisi Ro‘ziqulova Dilfuzaning
“So‘zlarning shakl va ma‘no munosabatiga ko‘ra turlari”
mavzusidagi

REFERATI

Qarshi-2014

Mavzu: Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari

Reja:

1. Oʻquvchilarning nutq boyligi oʻstirishda soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlaridan foydalanishning ahamiyati.
2. Shakldosh soʻzlar nutq oʻstirish vositasi sifatida.
3. Maʼnodosh soʻzlarning nutq oʻstirishdagi oʻrni.
4. Zid maʼnoli soʻzlar vositasida oʻquvchilar nutqini boyitish.

Xalqimizning muqaddas qadriyatlaridan biri bo'lmish ona tilimiz o'zining qonuniy maqomi va himoyasiga ega bo'ldi. Bu Vatanimiz tarixida tom ma'nodagi buyuk voqea edi. Qabul kilingan qonunda davlat tili bilan birga yurtimizdagi barcha millat va elatlarning tillarini rivojlantirish, davlat yo'li bilan himoya qilish, tili, dini va millatidan qat'i nazar, har bir fuqaroning o'z ona tilida ta'lim, axborot, kerakli ma'lumot olish kabi xuquqlarini kafolatlash masalalari aniq belgilab qo'yilgan edi. Bu qonun o'sha paytda boshqa respublikalarda qabul qilingan tilga oid hujjatlardan o'zining demokratik mohiyati bilan ajralib turishini alohida ta'kidlash lozim. Jumladan, mazkur qonun davlat idoralarida ishlash, ta'lim olish, mansab lavozimlari bo'yicha ko'tarilish, fuqarolik singari masalalarda odamlarning xuquq va erkinliklarini kamsitadigan turli shartlar va «senz»lardan xoli ekani bilan jahon hamjamiyati tomonidan e'tirof etilgan talab va qoidalarga to'liq javob berar edi. Shuning uchun ham u ko'pmillatli xalkimiz tomonidan ijobiy kutib olingani bejiz emas.¹

Istiqlol yillarida o'zbek tilining qo'llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o'ziga xos xususiyatlariga bag'ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o'quv qo'llanmalari, yangi-yangi lug'atlar ko'plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o'z hissasini qo'shmoqda.

Ayniqsa, davlat tilining xalqaro miqyosda ham faol muloqot vositasiga aylanib borayotgani e'tiborlidir. Xususan, xorijiy mamlakatlar rahbarlari bilan bo'ladigan uchrashuv va suhbatlar, muzokaralar, tegishli xujjatlarni imzolash marosimlarida, nufuzli sammitlarda, rasmiy matbuot anjumanlarida o'zbek tilining o'rni va ahamiyati ortib borayotgani hammamizga g'urur-iftixor bag'ishlaydi.

1. ¹ I. A. Karimov "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" – T: Ma'naviyat nashriyoti. 2009. 85-bet

Shu borada o'zbek tilining kompyuter va internet, aniq, fanlar, tibbiyot, iqtisodiyot kabi maxsus termin va tushunchalarni talab qiladigan sohalarda ham keng qo'llana boshlagani uning imkoniyatlari nechog'liq katta ekanini ko'rsatadi.

Leksikologiya (yunoncha Lexis-so'z, logos — fan, ta'limot) so'z haqidagi fan bo'lib (uni o'zbek tilida so'zshunoslik deb ham atashadi), muayyan tilda ishlatiladigan barcha so'zlar shu tilning lug'at boyligini tashkil qiladi.

Tilshunoslikning bu bo'limi so'z va uning ma'nolarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Shu sababli leksikologiya o'quvchi so'z boyligini oshirish va boyitishda katta imkoniyatlarga ega.

Leksikologiyani o'rganish jarayonida so'zning grammatik hamda lug'aviy, o'z va ko'chma ma'nolari, bir ma'noli va ko'pma'noli so'zlar, ma'no ko'chish usullari, ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli, shakldosh, talaffuzi yaqin, ma'nosi farq qiluvchi — paronim so'zlar, umumxalq ko'p ishlatadigan va kam ishlatadigan so'zlar, tarixiy, shevaga oid, yangi paydo bo'lgan va eskirgan, kasb-hunarga oid so'zlar, istilohlar, ibora va tasviriy ifodalar kabi hodisalar bilan tanishiladi.

O'quvchilar nutiqning go'zalligi, izchilhgi, ta'sirchanligi asosan ularning lug'at boyligi bilan bog'liq. Boshlang'ich sinflardan akademik litsey va kasb-hunar kollejlarigacha bo'lgan davrda o'quvchilar o'rganadigan so'zlar lug'ati kengaytirilib boriladi.

Bunda bir qancha xususiyatlar e'tiborga olinadi. Xususan:

- so'zlarning amaliy ahamiyati, ya'ni butun ta'lim jarayoni uchun ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan so'zlar;

- so'zlarning amaliyotda qo'llanish darajasi, uning muntazam yoxud alohida holatlardagina qo'llanishi;

- so'z ma'nosining to'la tushunilishi, o'rinli va nutqiy vaziyatga mos ravishda ishlatilishi nazarda tutiladi.

So'zning o'z va ko'chma ma'nosini o'rganish usullari mavzuini o'rganish jarayonini tahlil qilib ko'ramiz.

Topshiriq: quyidagi gaplarni o'qing. O'z va ko'chma ma'noda kelgan so'zlarni ajrating.

Me'mornikida bir yorqin yulduz o'syapti. U **yulduz** — **Badia**

Havo ochiq. **Yulduzlar** yorqin nur sochadi. (*Mirmuhsin*)

Har o'zbekning hovlisini Gilam kabi **gul** bezar. (*A.Suyun*)

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi **gul**, **yulduz** so'zlarining ma'nolarini aniqlang.

Namuna: 1-qatordagi berilgan gaplardagi **yulduz**, **gul** so'zlari qiz, farzand ma'nosini beradigan **ko'chma ma'noda** qo'llanilgan. 2-3-qatordagi mazkur so'zlar esa **o'z ma'nosida** qo'llangan.

Demak, bir xil shakldagi so'zlar ikkinchi tur ma'noda ham qo'llaniladi va mazkur holatni so'zning **ko'chma ma'nosi** deb yuritiladi.

2-topshiriq. Gapdagi **gul** va **yulduz** so'zlarining uyadoshlarini toping.

Namuna: gul — atirgul, chinnigul, gulsafsar, bo'tako'z; gul-qiz, farzand, ona, ayol, singil; yulduz-sayyora, yer, Oy, Quyosh, Mars, Yupiter, Neptun; yulduz-qiz, go'zal qiz, tarbiyali, aqlli, ilmli qiz...Bu kabi o'yin-topshiriqlar o'quvchilardagi mantiqiy tafakkurni nvojlantiradi, mustaqil mushohada malakasini chuqurlashtirishga, so'z boyligini oshirish va boyitishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. "Izchil kurs"ni o'rganishda o'z va ko'chma ma'noli so'zlar orasidagi ma'noviy munosabatlar, ma'no guruhlari (uyadosh, ma'nodosh, zid ma'noli so'zlar kabi)ning ko'chma ma'noda qo'llanishi ustida ishlash, til sathlarini bog'lab o'rganish orqali lug'at xazinasini oshirish va boyitishga irnkon beradi. Ona tili mashg'ulotlarida berilgan mashqlardagi so'zlarning o'z va ko'chma ma'nolari ustida islilanadi. Bog'larga namozgar salqin tushdi, Gullar nam bargini **qayirdi** asta. Oftob ham **suv ichar** tog'lardan pastda, Loladek qip-qizil **o't-shafaq** o'chdi. Ushbu satrlarda yasama go'zallik yo'q, tun bilan kunning o'zaro almashish daqiqalariga xos belgilarni payqab, tuyib, ko'rib, kun botishi bilan salqin tushishini nozik badiiy bo'yoqlarda, ko'chma ma'noda tasvirlanadi: "Oftob ham

suv ichar tog'lardan pastda...", "Loladek qip-qizil o't-shafaq o'chdi..." kabi. Matn ustida ishlash mashqlaridan so'ng o'quvchilarda mustaqil fikrlash malakasini hosil qilish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

1-topshiriq. Hayvon, qush va o'simlik nomlari ro'yxatini tuzing. Har bir so'zni o'z ma'nosida va ko'chma ma'noda qo'llab, so'z birikmasi va gaplar hosil qiling.

Namuna: 1-ish. *Burgut, arslon, qaldirg'och, sher, lochin, ohu, kiyik...*

2-ish. *Burgutning qanoti, arslon na'rasi, qaldirg'ochlar qo'shigi, hurkak kiyik, sherning yuragi...*

3-ish. *Bizning shirin uyqumizni arslonlarning na'rasi buzdi.*

Burgutning qanotlari parvoz paytida salkam ikki metr ga boradi.

Arslon tongda ko'zini ochdi. Uni qaldirg'ochlar galasining vijir-vijiri bezovta qilgan edi.

2-topshiriq. Hosil qilingan so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llab, gap tuzing.

1-ish.

Arslon, kiyik, sher, qaldirg'och

Bobur lochin-dek bola

Shoira ohu-dek qiz

qarchig'ay

gul

burgut

to'ti

2-ish. Gaplarni kengaytiring.

Namuna: *Bobur — qarchig'aydek yigit. Shoira — ohu ko'zli, kiyikdek chaqqon qiz; Arslon va sherlar o'rmon va tog'larda yashaydilar. Lochinning ko'zlari nihoyatda o'tkir bo'ladi.*

O'quvchilar hayvon va qush nomlari orqali insonga xos bo'lgan salbiy va ijobiy xususiyatlarni tavsiflash bilan o'z bilimlarini mustahkamlaydilar. Ular shaxsni qanday baholash va tavsiflashni so'z birikmasi yoki gap qurish orqali izohlaydilar.

Topshiriq javoblari baholangach, madaniy va yowoyi o'simlik nomlari, poliz ekinlari, uy-ro'zg'or nomlari kabi uyadosh so'zlardan lug'atlar tuzish; ularni o'z va ko'chma ma'noda qo'llab, gaplar qurish, matn yaratish, so'zlar ko'chma ma'noda

ishlatilganda qanday ma'noni anglatayotganini tushuntirish talab etilsa, bolaning ijobiy tafakkur doirasi kengayadi, so'zlash mahorati rivojlanadi. Bunda, ayniqsa, badiiy asarlarga tayanish yaxshi samara beradi. O'quvchilar e'tiborini so'z ma'nolarining doimiy yashash joyi — nutq jarayoniga qaratish nihoyatda dolzarb va zaruriydir.

Tilimizda ayrim so'zlar o'zlariga xos xususiyatlariga ko'ra ma'noviy, shakliy, ma'no jihatdan o'xshash yoki zidlanishni bildiradi. Shunga ko'ra, ular shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli va paronim so'zlar kabi guruhlarga bo'linadi.

So'z ustida ishlash jarayoni murakkab va ko'pqirrali. Shunga erishish lozimki, o'quvchi yangi va notanish so'zga e'tiborsiz bo'lmasin. Uning ma'nosini anglashga, zarur paytlarda o'z nutqida qo'llanishga harakat qiladigan bo'lsin.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida sinonimiya hodisasi va uning nutqiy amaliyotini o'rganish uchun maktab, akademik lisey va kasb-hunar kollejlari hamda oliy ta'lim amaliyotida xilma-xil shakl va usullar mavjud. Ularning orasida eng keng tarqalganlaridan birisimonim so'zlar qatorini hosil qilishdir. Buni o'quvchi va o'quvchilar mustaqil ravishda bajarishadi. O'quvchining dunyoqarashi, tasavur doirasi, tayyorgarlik darajasiga qarab, bu qatorlar ancha mukammal yoki ixcham bo'lishi mumkin.

O'quvchilar sinonimik qatorlarni tuzish jarayonida yangi so'zlarni o'z lug'at boyliklari sirasiga kiritadilar. Shu bilan birga, hozirgacha nisbatan kam ishlatiladigan so'zlarning fao'llanishiga ham zamin yaratiladi. Bu xildagi ko'nikma va malakalarni shakllantirish va takomillashtirish uchun: *berilgan so'zlarga sinonimlarni tanlash; tegishli matndan, darslikdagi mashqlar yoki badiiy asarlardan sinonim so'zlarni ajratib yozish; sinonim so'zlar asosida saylanma diktant o'tkazish; har bir sinonim so'zning ma'no bo'lmishliklarini izohlash kabi mashqlar bajarilishi mumkin.*

Eng oxirgi turkumdagi vazifalar o'quvchilarning yangi so'zlarni o'rganishlari va o'zlashtirishlarida eng ko'p darajada yordam beradi. Bu jarayondagi mashqlarning turlari juda rang-barang bo'lishi mumkin. Ular orasida sinonimik qatordagi barcha so'zlar uchun umumiy bo'lgan ma'noni topish asosiy o'rin tutadi. Masalan, *jahl, achchiq, g'azab, qahr, zarda* so'zlarini ko'raylik.

Bularning hammasini birlashtirib turadigan bosh ma'no nojo'ya xatti-harakat yoki hodisaga nisbatan qo'zg'algan kuchli darajadagi his-tuyg'u va uning ifodasidir.

Mazkur so'zning ma'nolarini aniqlashda "O'zbek tilining izohli lug'ati"dan foydalanish mumkin: achchiq — qahr, jahl; zarda. zarda — *ko'chma*. jahl, g'azab, zug'um. qahr — qattiq achchiqlanish holati; g'azab. g'azab — kuchli darajada nafratlanish, achchiqlanish hissi, qahr, jahl.

Keyingi bosqichda shu qatordan barcha so'zlar uchun umumiy bo'lganlarini (*jahl, achchiq*), ulardan belgining darajasi nisbatan kuchli va yuqori bo'lganlarini (*g'azab, qahr*) ajratish mumkin bo'ladi.

Ushbu qatordagi so'zlarni ma'noning kuchayib borishi yoki pasayib borishi yo'nalishida joylashtirib chiqish ham topshiriq sifatida yaxshi samara beradi. Bunda ham o'quvchilar so'z ma'nolari ustida bosh qotirishadi, natijada, mazkur so'zlarning ular ongida mustahkamlanib, nutqlarida faollashib qolishiga imkon yaratiladi. Sinonimlar ustidagi ish jarayonida o'quvchilar so'zlarning faol yoki passiv darajadagi iste'molini ("barvasta" oddiy nutqda juda kam ishlatiladi, "gavdali" esa juda faol qo'llanadi), ularning muayyan yo'nalishdagi chegaralanishini ("norg'ul" asosan yosh, yigit kishilargagina nisbatan qo'llanadi), ayrim hollarda ularning emotsional bo'yoqqa ega bo'lishini ("barzangi" asosan *salbiy ma'no tashiydi*) anglab yetishadi.

Bu sinonimlarni nutq jarayonida qo'llash orqaii ham *o'quvchilarning* sinonim so'zlarga bog'liq bilim, tushuncha, ko'nikma va malakalarini *takomillashtirish imkoniyatlari* bor. Nutq jarayonida bir so'zning o'rniga boshqasini qo'llab bo'lmasligini, bordi-yu qo'llanganda ham u yerdagi ma'noning boshqacha noziklik bilan yuzaga chiqishini amaliy jihatdan sezib olishadi, ko'rishadi.

Sinonimlar ustidagi ishlar o'quvchilar nutq boyligini oshiradi, ularning bitta ma'noni ifodalashdagi ortiqcha takroriylikdan qutulishlariga imkon beradi, fikrni nisbatan aniq, lo'nda va tiniq ifodalashga o'rgatadi. Shuning uchun ham bu jarayonda badiiy adabiyotlarga ko'proq murojaat etish, o'quvchilarning bevosita izohli lug'atlar ustida ishlashlarini rag'batlantirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

So'zlarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari ustida ishlashda ma'nodosh so'zlar guruhlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'nodosh so'zlar - timizning leksik boyligi. Undan qancha o'rinli foydalanilsa, fikrni ravon, go'zal ifodalash imkoniyatlari shuncha kengayadi, so'zdan to'g'ri va samarali foydalanish malakalari shakllanadi.

Og'zaki hamda yozma nutqni ma'nodosh so'zlar bilan boyitishda so'zlarni quyidagi leksik ma'no guruhlariga ajratish usullardan foydalanish mumkin.

1-topshiriq. Istamoq, kengashmoq, so'ramoq, salomlashmoq, xohlamoq, maslahatlashmoq, fikrlashmoq, orzu qilmoq, sog'inmoq, ko'rishmoq, omonlashmoq, ahdlashmoq, salom-alik qilmoq kabi ma'nodosh so'zlarni leksik ma'no guruhlariga ajrating:

- istamoq, xohlamoq, orzu qilmoq, sog'inmoq;

maslahatlashmoq, kengashmoq, fikrlashmoq, ahdlashmoq; -salomlashmoq, so'rashmoq, ko'rishmoq, omonlashmoq, salom-alik qilmoq...

2-topshiriq. Ma'nodosh so'zlarni ma'lum bir belgining oshib yoki kamayib borishi (so'zning ma'no darajalari) bo'yicha tartib bilan joylashtiring:

—hujra, xona, kulba, uy, koshona, saroy, qasr, qal'a;

—tuzuk, durust, yaxshi, ajoyib, a'lo...

Yoshlarni mustaqil fikrlashga, leksik ma'no belgilarini farqlasnga yo'naltiradigan bunday topshiriqlarni bajarish gapda so'zning o'rnini aniqlashni osonlashtiradi, undan sharoitga mos ravishda foydalanish imkoniyatini yaratadi.

3-topshiriq. Berilgan so'zlarga leksik ma'nosi yaqin so'zlardan qator hosil qiling: **gulzor, gumon, sezgi...** Ularni ma'no darajalanishiga qarab joylashtiring: gulzor, gulbog', guliston, gulshan, chaman, chamanzor, bog'u-bo'ston... Har bir so'zga namunadagidek qatorlar hosil qilingach, so'zlarning oshib borayotgan ma'no ko'lami quyidagicha tasnif etiladi:

—"gulzor" so'zining ma'no darajasi **gulbog'** so'zining ma'nosidan (ko'lami) torroq, chunki "gulzor" deganda, gul ekilgan joy ma'nosi anglashilsa, **gulbog'** deganda, gul va manzarali butalar ekilgan joy tushuniladi. "Gulbog'" so'zida ma'no kengayishi hodisasi ko'rinadi;

"guliston" so'zining ma'no ko'lamini **gulzor** va **gulbog'dan** ko'ra kengroq, ya'ni unda gullar vatani (diyori, mamlakati) ma'nosi bor. Lekin mazkur so'z umumiste'moldagi so'z bo'lib, "guliston"da "chaman" so'zida anglashiladigan badiiy ko'tarinkilik, bo'yoqdorlik ko'rinmaydi. Shuning uchun **guliston** so'zi **gulshan, chaman** so'zlaridan pastroqda turadi.

4-topshiriq. Gapdagi muayyan bir so'zni uning ma'nodoshi bilan almashtiring. Namuna: O'zbekistonimiz (Respublikamiz, yurtimiz, o'lkamiz, diyorumiz, mamlakatimiz...) kun sayin chiroyli (ko'rkam, obod, go'zal, suluv...) bo'lib bormoqda.

5-topshiriq. Berilgan gap yoki matndagi ajratilgan so'zlarga

—ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli so'zlar topib, ularni o⁴zgartiring.

—Kulgi-yu tabassum hamrohing bo'lsin,

—Sen kulsang, **qalbing** ham qo'shilib kulsin,

—Yaratgan **riyodan** uzoqroq qilsin,

—Tabassum **botiniy nurdan** dalolat. (T.Z.)

—Namuna: **hamrohing, qalbing, riyodan, botiniy nur...**

—1. **Ma'nodoshlar** — hamrohing, yaqining, sheriging, yo'ldoshing

—**Uyadoshlar:** hamrohing — sheriging, qo'shning, hamdarding, homiying, tanishing, ulfating...

—**Zid ma'no:** hamrohing - raqibing, dushmaning, yoving...

—2. Ma'nodoshlar: qalbing, ko'ngling, yuraging...

—**Matn ustida ishlash:** Matndan ma'nodosh so'zlarni ajrating, —guruhlang, ularga zid ma'noli so'zlar tanlang. Topgan —so'zlaringizdan foydalanib, SB lar hosil qiling.

—...*Kulgi-yu tabassum Ollohning insonga bergan betakror*

—*marhamatidir-ki, bu xislat na hayvonot dunyosida, na parranda-*

—*yu darrandalarda uchraydi. Inson qiyofasidagi shodmonlik belgisi*

—*faqat insongagina xos.*

—*Kulgi-yu tabassum bebaho gavhardir, inson qalbining yuzdagi*

—*in'ikosidir, u yurak sog'inchlarini izhor etib turadi...* (Mirmuhsin).

1-ish.

Kulgu-yig'I marhamat-malomat, la'nat tabassum-jahl xislat-fe'l, badfe'l xursandlik-xafalik fazilat-xulq-atvor shodlik-g'am ne'mat — falokat, balo-qazo O'quvchilarning bu sohadagi bilim va malakalarini yanada kengaytinsh uchun quyidagi o'quv — topshiriqlardan foydalanish mumkin:

—Matndagi yangi yoki sizga tanish bo'lmagan so'zni belgilang, uning ma'nosini izohlang;

—matnda ajratilgan o'z va ko'chma ma'nodagi so'zlarning uyadosh va ma'nodoshlarini toping;

ma'nodosh so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan ma'noni belgilang;

- ma'nodosh so'zlarning ma'no nozikliklarini aniqlang;

- ulardan foydalanib, matn yarating. Ma'nodosh (sinonim) so'zlar qatorini tuzing.

Bunda darslikdagi muayyan mashqda berilgan so'zga o'quvchilar ma'nodosh (sinonim) so'z izlashadi. Bunday mashqlar uchun o'quv materialini sifatida adabiyot darsligiga murojaat etish mumkin.

Ma'nodosh so'zlarni o'rganish yuzasidan bajariladigan ijodiy-nazorat ishlarining yana bir turi **saylanma diktant** tarzida o'tkazilishi mumkin. Bunda matn o'qiladi, undan faqat (sinonim) ma'nodosh so'zlarga ko'chirib yoziladi, agar o'qituvchi lozim topsa, eshitib yozilgan ma'nodoshlarga shakldoshlar, zid ma'noli so'zlar, uyadoshlar tanlash, ular vositasida SBlar hosil qilishga qaratilgan qo'shimcha mustaqil ishlardan bin topshirilishi mumkin.

Ma'nodosh so'zlar ustida isMashuing shakl va usullari nihoyatda xilma-xil. Ularning eng keng tarqalganlarini o'quvchilarga eslatish, mavzuga oid ijodiy va mustaqil ishlar bajarish, nazorat testlari tuzish va ularni guruh oldida himoya qilish o'ta foydali o'quv topshiriqlaridan hisoblanadi.

Bunday ijodiy-amaliy ishlar, og'zaki nutqni ma'nodosh va uyadosh so'zlar bilan boyitishda muhim o'rin egallaydi.

Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash

O'quvchilar so'z boyligini oshirishda zid ma'noli so'zlar ustida ishlash ham katta ahamiyatga ega. Ular nutqqa alohida aniqlik, ifodalilik, ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Ulardan foydalanish usullari xilma-xil:

- Berilgan so'zlarga zid ma'noli so'zlar tanlash: katta - ..., xursand -..., tez -... , xunuk - ... , oq - ... , olmoq - ... , kelmoq -... kabi.

- zid ma'noli so'zlarning ma'nosini sharhlash;

- kecha-kunduz, oq-qora, yosh-qari, katta-kichik kabi juftliklar ma'nosini aniqlash, ular ishtirokida gap tuzish va matn yaratish kabi amaliy ishlar bilan shug'ullanish o'quvchilar so'z boyligini oshirishga samarali yordam beradi.

Nutqni zid ma'noli so'zlar bilan boyitishda xalq maqollarining o'ziga xos o'rni, vazifasi bor. O'quvchilar "O'zbek xalq maqollari", "Aql aqldan quvvat oladi", "So'z ko'rki — maqol" kitoblaridan zid ma'noli so'zlar ishtirok etgan maqollarni ajratadilar va ma'nosini sharhlaydilar. Masalan: "Yaxshidan yetar sharofat, yomondan yetar kasofat", "Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib", "Yaxshilardan hargiz chiqmas yomonlik, asli yomon bo'lsa, kutma omonlik", "Yomonga bosh bo'lguncha, yaxshiga yo'ldosh bo'l", "Yomondan qoch, yaxshiga quloch och" kabi maqollar ma'nosini sharhlash, muayyan bir mavzuga oid maqollar topish va yozish ham qiziqarli, ham samarali usullardandir. Berilgan ma'nodoshlarga zid munosabatda bo'ladigan qator hosil qilish ham so'z boyligini oshirish, gap tuzish malakasini mustahkamlashda, nutqda gap ma'nodoshligi hodisalaridan foydalanishda yaxshi samara beradi.

Namuna: Bu ertakni barcha o'qislii kerak. — Bu ertakni **katta-kichik** o'qishi kerak. Turmush **g'avg'olaridan** xabardor -Turmushning **issiq-sovug'ini** bilgan kabi. Zid ma'noli so'zlar ko'proq sifat va ravish so'z turkumlaridan hosil bo'ladi. Ular: — so'z birikmasi tarkibida: **baland** bino — **past** bino; **oq** marmar-qora marmar kabi;

-butun bir birikmada: baland bo'yli, semiz, keksa ayol-past bo'yli, oriq, yosh ayol; qalin muqovali (jildli) katta kitob — yupqa muqovali (jildli) kichik kitob kabi;

-ba'zi birikmada zid ma'noga ega bo'lgan so'z boshqa birikmada aynan shu ma'noni bildirmasligi ham mumkin. Solishtiring: **qalin daftar** — **yupqa daftar**, ammo **qalin soch** — **yupqa soch** emas, **siyrak soch**; **issiq havo** — **saiqin havo**, ammo **issiq suv** — **saiqin ichimlik** emas, **sovuq yo muzdek ichimlik** kabi; — so'z zid ma'noli juftiga ega bo'Imaganda, yasovchi qo'shimchani qo'shish bilan zid ma'noli tushunchalami ifodalash usulidan foydalanish orqali so'z boyligini oshirish mumkin: **ma'noli-ma'nosiz**, **bema'ni-bama'ni** kabi. Zid ma'noli so'zlarning ma'nosi, tuzilishini bilish — narsa va hodisalar orasidagi farqni to'g'ri ajrata olish imkonini beradi. So'zning shakl va ma'nolarini belgilashda ayni bir so'zning ma'nodoshlari va zid ma'nolilarini kontekstda qiyoslash ham talabada ijodiy tafakkurni rivojlantirishga katta yordam beradi. **Sovuq** va **issiq** so'zlari ham o'ziga xos shakldoshlari va zid ma'nolilariga ega:

- issiq havo — sovuq havo, qaynoq suv — muzdek suv, qaynoq hayot-sokin hayot, tinch mamlakat — notinch mamlakat, xush xabar — noxush xabar.. Shoir va yozuvchilar voqelikni, narsa — hodisalarning xususiyatlari, sifatini bir-biriga qarama-qarshi qo'yib tasvirlashda zid ma'noli so'zlardan unumli foydalanadilar.

Nazmiy matn ustida ishlash uchun topshiriqlar

1-topshiriq. Berilgan nazmiy matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nodosMarini toping. Ular bilan so'z birikmalari hosil qiling.

2-topshiriq. Matndagi zid ma'noli so'zlarning ma'nosini sharhlang. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

3-topshiriq. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlami o'z ma'nosida qo'llab, gaplar tuzing. Kichik matn yarating.

Ko'rinadiki, zid ma'noli so'zlarni so'zlovchi nutqiga kontrast — ekspressiv bo'yoq beruvchi vosita sifatida o'rganish o'zbek till o'qitish metodikasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir til lug'atida tovush (harf)lar tarkibi va yozilishi jihatidan bir xil, ammo ma'nosi har xil so'zlar — **shakldoshlar** mavjud. Ular ma'nolariga ko'ra turli buyum, voqea-hodisa, tushunchalami anglatadi. Ko'pincha, tovush tarkibiga ko'ra, shakldoshlar bilan ko'pma'noli so'zlarni ajrata olmaslik hollari uchraydi. Ayrim so'zlar o'zlarining asl ma'nolaridan boshqa ma'nolarga ham ega bo'ladi. Chunonchi, inson organizmidagi a'zo nomlari:

bosh, ko'z, qosh, yuz, burun, og'iz, til, qo'l, oyoq, quloq. v.h. lar o'zining asosiy leksik ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda ham ishlatiladi; ularda ichki ma'no "ip"lari saqlanadi.

Masalan: bosh — organizmning bosh qismi — boshqaruvchi ma'nosini anglatadi va xuddi shu *ma'no boshliq, boshqarma, bosh maqola, so'zboshi, yo'l boshi, suv boshi, ishboshi, bir bosh uzum* kabi so'z birikmasi va qo'shma so'zlarda saqlanadi.

Natijada lug'atimiz tarkibida shakli bir, ma'nosi turlicha so'zlar paydo bo'ladi. Shakldoshlik va ko'pma'nolilik orasida farq ham mavjud: shakldoshlarda so'z ma'nolari bir-biriga o'xshamaydi.

ko'k — o'simlik, rang, osmon, motam libosi;

olma — daraxt, meva, buyruq fe'li kabi.

Keldi bahor, pishdi **tut** (meva),

Tut yesang, shunday ish **tut** (qil),

Chug'urchiq kelishin kut,

Bekorga sinmasin **tut** (daraxt).

Ushbu tuyuqda tut - **meva**, ish tut - **ish qil** - buyruq fe'li, tut — mevali **daraxt** turi ma'nolarida ishlatilgan va mazkur so'zlar nutqning ravon, qiziqarli, ta'sirli bo'lishiga xizmat qilgan.

—ko'pma'noli so'zlarda so'z ma'nolari bir-biriga yaqin va aloqador bo'ladi: ko'z — ko'rish a'zosi, uzukning ko'zi, derazaning ko'zi, taxtaning ko'zi, ishning ko'zi kabi;

—shakldoshlarning uslubiy jihatdan nutqda ikki xil anglanishi tushuncha doirasini kengaytiradi: **yuragiga o't tushdi — yuragi yondi.**

Nutqda bir o'rinda so'z, ikkinchisida so'z birikmasini qo'llash bilan so'z o'ymi yuzaga kelishi shakldoshlarda ham mavjud: 1. Sotuvchi do'konda **qirq ishni** o'ylar, Savdoda bo'y - endan **qirqishni** o'ylar. "Qing'irlik qilmagin!" — degan kishining Darhol **qadamini qirqshni** o'ylar Gazetadan. Yoki: 2. Deydilarki, **kungaboqar** umr bo'yi **kunga boqar**. Yuqoridagi birinchi to'rtlik— tuyuqda, **qirq ish**—"son ot", miqdor; qirqish — fe'l, kesish, qisqartirish; qadamini qirqish — haydash ma'nolarida ishlatilgan. Ikkinchi matnda kungaboqar — ot, o'simlik, hamda ot+fe'l+ar birikmasi — kunga boqar — shakldoshlardir. Shakldoshlarning o'ziga xos xususiyatlaridan xalq og'zaki ijodida, badiiy adabiyotda poetik janr — tuyuq tuzishda keng foydalaniladi. U mumtoz adabiyotda *tajnis san'ati* deb ataladi

.Ko'z yoshim tuproq ila gar *qotila*, (*aralashsa, qorishsa*)

Kelmagaymen javridin haq#o, *tila*, (*tilga*)

Hamzasi o'ltirdi-yu, ul bexabar,

Men agar o'lsam, ne kam ul *qotila*. (*qotilga*). (Lutfiy)

Shakldosh so'zlami chuqur o'rganish o'quvchilar so'z boyligini oshirish va nutqiy mahoratini yuksaltirishda nozik qochirimlardan foydalanish, ijodiy tafakkur, mustaqil fikrni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tovushlar soni va turi jihatidan teng bo'lmasa-da, talaffuzda o'xshash bo'lgan paronimlar shakldoshlarga ko'p jihatdan yaqin turadi. Paronimlami shakliy, ma'noviy hamda qo'Uanishi doirasida quyidagi ma'no guruhlariga ajratish, o'rganish yaxshi natija beradi:

—bir-ikki, ba'zan undan ortiq tovushga ko'ra qisman farqlanuvchi shakhy umumiylikning mavjudligi: tahlil — tahrir, matbuot — matlubot, taqlid — taxlit kabi;

—paronim juftliklar o'rtasidagi tovush almashtirish va ma'no munosabatining turli xilligi: arosat - asorat, arg'uvon-armug'on kabi; leksik ma'nolarida umumiy semantik qirralar mavjudligi: tanglay — manglay, kift — kaft, jiyron — jayron kabi;

—leksik ma'nolari nisbatan yaqinligi, o'xshashligi: mahrum — marhum,

mahram kabi;

ma'lum tomonlari bilan ma'nodosh munosabatda bo'lish: bekinmoq - biqnmoq, nihon — pinhon, kurtak — murtak kabi;

— zidlanishdagi muayyan umumiylik hollari: e'tiroz-e'tirof, bema'ni - bama'ni, import - eksport kabi.

Paronimlarni nutqda xato qo'llash, juftliklarni qorishtirish so'z ma'nolarini yaxshi bilmaslikdan kelib chiqadi. O'qituvchi bunday xatoning oldini olish uchun mashg'ulot jarayonida shakliy, ma'noviy bir-biriga o'xshash yoki yaqin bo'lgan paronimlar ma'nosini sharhlash, ularni so'z birikmasi va gap ichida qo'llash kabi amaliy ishlardan foydalanishi nihoyatda zarur.

Namuna: Matbuotda (gazeta, jurnal) e'lon qilindi. Matlubot

—iste'mol hamkorligi, keng iste'mol mollari; *asorat* — qoldiq, shamollash asorati, yomon asorat, *arosat* - ikkilanmoq, ikki yo'l orasida (arosatda) qolmoq; *bog'cha—kichik bog'*; *bog'cha -maktabgacha tarbiya maskani*; o'qituvchi mehnatiga *tahsin* aytmoq

—Alisher Hirot va Mashhadda *tahsil* ko'rdi.

Xullas, talabaning nutqiy taraqqiyotida shakldosh, paronim so'zlarning har biriga ma'nodosh va uyadosh so'zlar tanlash, ular ishtirokida so'z birikmasi va gap tuzish, so'z o'yinlari tashkil qilish, tuyuqlar va hikmatli so'zlar, maqol va matallar ustida ishlash; turli izohli lug'atlardan foydalanib, so'z ma'nolarini sharhlash, xilma-xil iboralar, matal va hikmatli so'zlardan foydalanib matnlar yaratish kabi amaUy ishlarni bajarishi keyingi pedagoglik faoUyatida o'ta foydalidir.

Kam ishlatiladigan so'zlar ustida ishlashda berilgan so'zlarni **fanlarga oid, kasb-hunarga oid, shevaga oid, tarixiy so'zlar** kabi guruhlariga ajratish, guruhlarni mustaqil davom ettirish, shunday so'zlar ishtirokida matnlar yaratish, asosiy e'tiborni kam ishlatiladigan so'zlar ma'nosi va ularning nutqda qo'llanishiga qaratilishi darkor. Terminologiya shunday so'zlar jumlasiga kiradi. **Tenninlarning** qaysi fanga mansubligiga ko'ra guruhlariga ajratish, so'z va terminlar orasidagi munosabatni aniqlash *{til* — anatomiya termini; *til—*

muloqot vositasi, ona tili faniga oid termin; izg'irindek dilni tilgan (sifatdosh) o'ylar ... kabi); uyadosh va shakldosh terminlar yordamida matn tuzish kabi topshiriqlarni bajarish — talaba lug'at zaxirasini terminlar bilan boyitishga yordam beradi.

1. Ma'lum bir fan sohasida tor, xususiy ma'noga ega bo'lib, ko'pchilik boshqa ma'noda keng qo'llaydigan so'zlar toping. Tor va keng qo'llanish ma'nolari doirasida gaplar tuzing.

Namuna: Quyosh sistemasining to'rtinchi sayyorasi — **yer**. Osmon uzoq, yer qattiq (M.) Sen yerni boqsang - yer seni boqadi. Dehqon rizqini yerdan topadi.

2. "Geografiya", "Matematika", "Tabiatshunoslik" darsl Marining ma'lum bir betini sinchiklab o'qing. Ularda xususiy, tor ma'noda qo'llanilgan va keng qo'llanishda boshqa ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar ro'yxatini tuzing. Ularning ma'nosini tushuntiring.

Har bir fan uning o'zigagina xos bo'lgan, muayyan terminlar sistemasiga ega. Shunday ekan, ularni bilish, tushunish, keng va tor ma'nolarini farqlay olish, to'g'ri ishlatish bilan birga fan, kasb-kor uchun xos bo'lgan terminlar sirasini o'zlashtirishga erishish mashg'ulotlarning asosiy vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

Terminlarni o'rganishda o'quvchilarga tanish va yaqin bo'lgan kasb-hunarga oid so'zlar lug'atini tuzish, ularni izohlash va shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzish matnlar yaratishga oid topshiriqlarni bajarish samarali natija beradi.

Boshqa tillardan kirib, o'zbek tiliga o'zlashib qolgan so'zlar — olinma so'zlar hisoblanadi. Ularni og'zaki va yozma nutqda bimalol ishlatish uchun ular anglatgan ma'no o'quvchilar ongiga singdirilishi zarur. Ayniqsa, ilmiy terminlar borasida olinma so'zlar muhim mavqega ega. Aniq fanlarga xos "kvadrat", "kub", tilshunoslikdagi "morfologiya", "sintaksis", "leksikologiya", kundalik turmushda ishlatiladigan EHM, kompyuter, disket, kasseta kabi so'z va terminlarni almashtirish o'zbek xalqini jahon madaniyatidan uzishga olib kelmasligi lozim. Tilimizda maktab, maorif, mashq, tolib (talaba) kabi **arabcha**; barg, daraxt, shirin kabi **forscha** — **tojikcha**; lag'mon, shiypon kabi **xitoycha** so'zlar

mavjud; **rus tili** va u orqali boshqa xorij tillaridan kirgan stol, stul, ruchka, buxgalteriya, soldat (nemischa), palto, triko (fransuzcha), klub, futbol, biznes, kompyuter (inglizcha), tomat, limon (ispancha) kabi soʻz va terminlar ham oʻzbek tilida keng isteʼmol qilinadigan va oʻzlashgan soʻzlar qatoriga kiritiladi.

Bunday soʻzlarning maʼnosini sharhlash, imlosi va maʼnosi ustida ishlash, ular ishtirokida gaplar tuzish va turli matnlar yaratish kabi amaliy ishlardan dars jarayonida unumli foydalanish mumkin. Turli sohalar boʻyicha olinma soʻzlarning roʻyxatini olish, ulaming lugʻaviy maʼnolari ustida ishlash, olinma soʻzlardan soʻz birikmalari va gaplar tuzish kabi amaliy ishlar kchillik bilan, oʻzaro uygʻunlikda ohb borilsagina, bunday soʻzlar oʻquvchilar soʻz boyligini oshirish, ularning nutqiy koʻnikma va malakalarini shakllantirish, matn yaratish mahoratining oshishiga xizmat qiladi.

Nutqimizda *kvadrat, kub, grammatika, leksika, stol, stul, shkaf, palto, kostyum, tufli, botinka, traktor, kombayn, rektor, universitet, professor, kompyuter, multimedia, kodoskop* kabi koʻpgina soʻzlar borki, ularni boshqa soʻzlar bilan almashtirishga hech qanday ehtiyoj ham, zarurat ham yoʻq.

Xulosa qilib aytganda oʻqituvchi soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari haqida maʼlumot berib, oʻquvchilarimizni hozirgi kun tilshunosligimizning muhim masalalaridan xabardor qiladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar

1. I. A. Karimov “Yuksak maʼnaviyat yengilmas kuch” – T: Maʼnaviyat nashriyoti. 2009
2. M.Hamroyev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X.Gʻulomova, Sh.Yoʻldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil.
3. H.Jamolxonov. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
4. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy oʻzbek tili. 2006, “Universitet” nashriyoti
5. U. Tursunov, J. Muxtorov. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. «Oʻzbekiston», Toshkent. 1992-yil